

نامه شيخ سعدي به شمس الدين صاحب ديوان

۶۳-۷۲

چکیده: جنگ خطی محفوظ در کتابخانه لالا اسماعیل استانبول به نام «جنگ لالا اسماعیل» یا «مجموعه لالا اسماعیل»، مجموعه ای نفیس از فوائد تاریخی و ادبی و یادداشت های عمده منظوم و رونوشت پاره ای از مراسلات ناموران است که علی الخصوص از برای وقوف بر جوانبی از فرهنگ و ادب ایران در روزگار ایلخانیان اهمیت فراوان دارد. بسیاری از فوائد این جنگ، راجع به فضای فرهنگی، علمی و سیاسی آذربایجان و خاندان جوینی و پیرامونیان این خاندان است. در این جنگ، رونوشت نامه ای از سعدي به شمس الدين صاحب ديوان جوینی است که از چشم انداز تاریخی و ادبی حائز اهمیت است. نویسنده در نوشتار حاضر، این نامه را ارائه و نکاتی پیرامون نامه مذکور و انتساب آن به سعدي، بیان می نماید.

کلیدواژه ها: سعدي، شمس الدين صاحب ديوان جوینی، جنگ لالا اسماعیل، مجموعه لالا اسماعیل، نامه.

Sheikh Sa'di's letter to Shamsuddīn Ṣāhib Dīvān

Joya Jahanbakhsh

Abstract: The manuscript collection preserved in the Istanbul Lālā Ismāil's Library, known as the «Lālā Ismail Collection», is an exquisite collection of historical and literary data and major poetic notes and copies of some famous correspondence, which is especially important to know about aspects of Iranian culture and literature in the Ilkhanid era. Many of the advantages of this collection are related to the cultural, scientific and political atmosphere of Azerbaijan and the Juveinī family and those who were around them. In this collection, a copy of a letter from Sa'di to Shams al-Din Sahib Divan Juveinī, which is important from a historical and literary perspective. In the present article, the author presents this letter and states some points about the mentioned letter and its attribution to Sa'di.

Keywords: Sa'di, Shamsuddīn Ṣāhib Dīvān, Juveinī, Lālā Ismail Jung, Lālā Ismail Collection, Letter.

رسالة الشيخ سعدي إلى شمس الدين صاحب الديوان
جويا جهانبخش

الخلاصة: هناك مجموعة خطية موجودة في مكتبة لالا إسماعيل بمدينة إسطنبول التركية باسم (مجموعة لالا إسماعيل)، وهي تضم مجموعة نفيسة من الفوائد التاريخية والأدبية والخواطر المنظومة والاستنساخات لعدد من مراسلات المشاهير، وتمتاز بأهميتها الفائقة في إلقاء الضوء على جوانب من الثقافة والأدب الإيراني في العصر الإيلخاني.

وتحتض العديد من وثائق هذه المجموعة بالأجواء الثقافية والعلمية والسياسية لأذربايجان وعائلة الجويني والمقربين من هذه العائلة.

ومن محتويات هذه المجموعة نسخة من رسالة بعثها سعدي إلى شمس الدين صاحب ديوان الجويني، وتمتاز بأهميتها من الناحيتين التاريخية والأدبية.

والكاتب في هذا المقال يستعرض هذه الرسالة ويبين ملاحظاته عليها وعلى انتسابها إلى سعدي.

المفردات الأساسية: سعدي، شمس الدين صاحب ديوان الجويني، كُتّاشة لالا إسماعيل، مجموعة لالا إسماعيل، الرسالة.

جُنْگِ حَطِّي مَحْفُوظ دَر کِتَابخانۀ لالا اِسْماعیلِ اِسْتانبول به شماره «۴۸۷» که گویا نُخستین بار اُستادِ اَنوشه یاد مُجْتَبی مینوی میکروفیلم آن را از برای کِتَابخانۀ مَرکزی دانشگاه تَهْران فراهم آورده است^۱ و به واسطۀ فَوائِدِ اَدَبی و تاریخی فراوانش پیوسته مورد تَوَجُّه زُمَره اَهْلِ اَدَب و تحقیق بوده و در میان پژوهشگرانِ اَدَب پارسی یاخْتِصار به نام «جُنْگِ لالا اِسْماعیل» - و گاه «مجموعه لالا اِسْماعیل»^۲ - نامبردار گردیده است، مجموعه ای است نفیس از فَوائِدِ تاریخی و اَدَبی و یادداشت های عُمْدۀ مَنظوم و رونوشت پاره ای از مُراسلات ناموران^۳ که در سالهای ۷۴۱ و ۷۴۲ ه.ق. در قالبِ جُنْگِ کِتَابت گردیده است و عَلی الخُصوص از برای وُقوف بر جوانبی از فرهنگ و اَدَب ایران در روزگارِ ایلخانان اَهَمِّیَّتِ فراوان دارد.^۴

بسیاری از فَوائِدِ این جُنْگِ کِرَامند، راجع است به فَضایِ فرهنگِ و علمی و سیاسی اَدربایجان و خُصوص خاندانِ صاحب دیوانِ جُوینی و پیرامونیان این خاندانِ فرهنگمند در آن سامان. از رهگذر یادداشتی در جُنْگِ لالا اِسْماعیل^۵، می دانیم که دَسْتِ کَم کِتَابتِ بَحْشی از آن در قاهره صورت پذیرفته است، لیک شایانِ تَوَجُّه است که کَاتِبِ آن بَحْش نیز، مَرَدی است تَبْرِزی^۶.

باری، در این جُنْگ، رونوشتِ نامه ای هست از شیخ سعدی به شمس الدین صاحب دیوان جُوینی (کُشته شده به روز چهارم شعبان سال ۶۸۳ ه.ق.)؛ که از چشم انداز تاریخی و اَدَبی و چونان مُستدرکی بر کَلِّیاتِ مَدُونِ شیخِ اَجَلِ سَعْدی شیرازی، بسیار مُغْتَم است و مُفید.

قَدَمَتِ جُنْگِ مَزبور و قُرْبِ عَهْدِ آن به روزگارِ شیخِ سَعْدی، از سویی، و اِهْتِمامی که در آن به آثارِ خاندانِ صاحب دیوانِ جُوینی و پیرامونیانشان و نیز خُصوص سَعْدی شیرازی رفته است، از دیگر سوی، اَمارتی تواند بود بر صِدْقِ اِنْتِسابِ این نامه به سَعْدی... از یاد نَباید بُرد که غالبِ نُسخِ کُهن و مُعتَبَرِ آثارِ سَعْدی که مَبْنایِ تَصْحیح و طَبْعِ نِگارِش ها و سَرایش های اویند، در هَمین نیمۀ نُخستِ سَدۀ هَشْتُمِ هِجری کِتَابتِ شُدۀ اند، و در این موضوع اَسناد و مَحْطوطاتی که از این دوره قَدیم تر باشند، البتّه نادرند.

۱. این میکروفیلم، به شماره «۵۷۳ ف»، در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می شود.
۲. نمونه را، نگر: میراثِ شهباب، س ۲۳، ش ۹۰، زمستان ۱۳۹۶ ه.ش. ص ۱۳۷ / از مقاله «دستنویسی کهن از دیوان همام الدین تبریزی (ابیات و نکات نویافته)»، به قلم: علی خیدری یساولی.
۳. اُستادِ اَنوشه یاد مُجْتَبی مینوی، در یادداشتی که در آغاز عَکسِ نُسخه نوشته است، آن را «مجموعه اشعار و مُراسلات ... خوانده».
۴. توفیقِ مَطالَعَه این جُنْگِ برای من، از رهگذر یاری و مَهْرَبانی دانشورِ مُحْتَرَم، آقای دکتر حمید عطّانی نَطْری (نَطْرزی)، حاصل گردید. ایشان به خواستاری داعی، دَسْتَرَسِ مَرا به تَصویرِ زَنگی باکفِیَّتی که از جُنْگِ مَذکور در اِخْتِیار داشتند، مَبْسَر گردانیدند. ... خُداایشان پاداش نیکو دهد!
۵. نگر: جُنْگِ لالا اِسْماعیل، دَسْتنوشتِ مَحْفُوظ دَر کِتَابخانۀ لالا اِسْماعیلِ اِسْتانبول - به شماره ۴۸۷، عَکسِ نُسخه، رویه ۲۸۴، اَلْف.
۶. حاجی مُحَمَّد گوینده تبریزی».

آنچه در جُنگ یادشده (عکس نسخه، رویه ۱۲ ب) آمده است، با تکمیل نقطه‌گذاری و اِجْمامِ حُرُوفِ بی نقطه، و با صرف نظر از «ذال فارسی» در کتابت و عدول از نگارش «کی» به جای «که»، از این قرار است:

«کتب الشیخ سعدی إلى الصاحب شمس الدین صاحب الدیوان»

صدر سخن را به تحیتی لایق قدر صاحب اعظم - عز نصره - آراستن، میسر نمی شود. بر دعا اقتصار کردن لازم گشت.

ز نقش روی تو مشاطه دست بازکشید که شرم داشت که خورشید را بیارید

حق - سبحانه و تعالی - آن سایه بارحمت را که بحقیقت آفتاب جهان افروزست تا سایه و آفتاب ضدانند، از ضدان و حسودان محروس و محمی دارد!

داعی مخلص تهنیت و تحیت عرضه می دارد. شکر المنعم واجب. همواره به ذکر محامد مشغول.

هرکه را بر سماط بنشستی واجب آمد به خدمتش برخاست

متوقعست به کرم مخدومی که شفقت و مرحمت از حامل دعا دریغ ندارد، تا مزید سوابق نعم گردد، و داعی مخلص داری^۷ بدین جسارت معذور فرماید.
دولت مخلص باد! بمحمد و آله اجمعین!

الفقیر».

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

*

درباره این مکتوب، چند نکته گفتنی است: • تاکنون، بویژه از روزگاری که علامه محمد قزوینی (۱۲۵۲ - ۱۳۲۸ ه.ش.) رساله پُر و پیمان خواندنی خود را درباره ممدوحان شیخ شیراز^۸ انتشار داده است، در موضوع مناسبات سعدی با خاندان

۷. این کلمه، جای گفت وگوست.

در دستنوشته، این کلمه، طوری بر کنار صفحه نوشته شده است که هم می‌تواند اینجا پس از «مخلص» جای گیرد و هم پیش از واژه «دولت» در فتره بعد. با هر یک نیز تناسبی می‌تواند داشت، لیک نه چندان بی تکلف... دور نیست این کلمه، به مناسبت دیگری بر کنار کاغذ نوشته شده باشد، و از این جزو این مکتوب نباشد؛ لیک چون رونویسگر دنباله کتابت را به کنار کاغذ کشانیده است، در نظره اولی چنین پنداشته می‌شود که این کلمه هم از این متن باشد.

در این باره از استاد عمادالدین شیخ الحکامی - که فارس این میدان اند و خبیر خوانش خطوط قدیم و اسناد کهن، نظر خواستیم. بنا بر استنباط ایشان هم، این کلمه، نه زبطی به «مخلص» دازد، نه به «دولت»، و اگر قرار بود به هر یک از آنها مربوط باشد، به طرزیکه در دستنوشته جای گرفته است، کتابت نمی‌شد.

به هر روی، از راه احتیاط، کلمه «داری» را فریبنده اختیم؛ والله اعلم.

۸. نگر: سعدی نامه (مجله تعلیم و تربیت، س ۷، ش ۱۱ و ۱۲، بهمن و اسفند)، ۱۳۱۶ ه.ش.، صص ۷۱۴ - ۷۹۱ و ۸۳۴ و ۸۳۵ /)

جُونی و خاصه شمس الدین صاحب دیوان، گفت و گوهائی چَند صورت پذیرفته است، و درباره این مناسبات علی الخصوص بر بُنیاد ما بین الدفتین کُلیات سعدی پاره‌ای از آگاهی‌ها و تحلیل‌ها مجال طرح یافته است که هنوز جای تکمیل و تحلیل و تدقیق بیشتر دارد. ... از خُرده بینانه‌ترین و سودبخش‌ترین نوشتارهای اخیر در این زمینه، بهره‌ای است که آقای دکتر جواد بَشری در کتاب پُرنگته احوال شیخ اجل سعدی بدین موضوع اختصاص داده‌اند.^۹

نامۀ مُندرج در جُنک لالا اسماعیل، بر گوشه‌ای دیگر از مناسبات آن دو بزرگ تاریخ و فرهنگ ما پرتو می‌افکند که در نوع خود شایان توجه است.

از این نامه برمی‌آید که سعدی مکتوبش را با شخصی همراه کرده است که از وی با عنوان «حاملِ دُعا» یاد می‌کند. بظاهر شیخ شیراز در حق این «حاملِ دُعا» پائِمردی کرده بوده است و از صاحب دیوان برآوردن حاجت او را خواستار شده بوده. چنین دستگیری‌ها و کُمک رساندن‌ها به ارباب حاجات، همواره از وجهای روزگار انتظار می‌رفته است و ای بسا نامه‌های بازمانده از بزرگان پیشین که موضوعشان عرض حال و تقاضای حاجات اهل اشیق‌حقا و اطرافیان است. ... به هر روی، نامۀ سعدی نیز بظاهر از برای شفاعت در برآوردن حاجت آن «حاملِ دُعا» قلمی گردیده است و توقُّع شیخ آن بوده است که صاحب دیوان «شفقت و مرحمت از حاملِ دُعا دریغ نداشت».

● سعدی، صاحب دیوان را، به تفصیل مُندرج در نامه، «خورشید» و «آفتاب» می‌خواند. ... شُبّه‌تی نتوان داشت که در این حُسن اختیار، گوشه چشم نویسنده به لقب شخصی صاحب دیوان بوده است؛ اَعنی: «شمس الدین».

خود این تشبیه مخاطب به «خورشید» و «آفتاب» و تأکید بر آن، اَمارتی است در تقویّت ظن صدقی که در حق سَرنویس نامه داریم و مخاطب آن را براستی «الصاحب شمس الدین صاحب الدیوان» می‌پنداریم.

● آرایه‌گری با «خورشید» و «آفتاب» از سویی و «سایه» از دگر سوی، و بهره‌وری از ناسازی این دو سویه در خیال‌پروری و آفرینش هُتری، چیزی است که از سعدی نیک معهود ماست. هموست که فرموده است:

چوسایه‌هیچ‌گسست آدمی که هیچ‌چش نیست   مرا ازین چه که چون آفتاب مَشهوری؟

(کُلیات سعدی، به اهِتمام: مُحَمَّد عَلی فروغی [با هم‌کاری: حَبیبِ یَعْمائی]، [بازچاپ زیر نظر:

^۹ «ممدوحین شیخ سعدی»، به قلم: مُحَمَّد قزوینی.

۹. نگر: احوال شیخ اجل سعدی، جواد بَشری، ج: ۱، تهران: انتشارات تک‌برگ، پاییز ۱۳۹۸ ه.ش، صص ۱۹۶ - ۲۵۶.

۱۰. در مآخذ چاپی: هیچ‌گست.

بهاء‌الدین خرمشاهی، ج: ۱۵، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۹ هـ.ش.، ص ۶۲۵، غ ۵۷۳).

برغم دشمنم ای دوست! سایه‌ای به سر آور
که موش کور نخواهد که آفتاب برآید
(همان، ص ۵۱۳، غ ۲۸۱).

هنوز در دلت ای آفتاب زخ! نگذشت
که سایه‌ای به سر یار مهربان آری
(همان، ص ۶۲۲، غ ۵۶۷).

روزی نظرتش بر من درویش آمد
نگذاشت که آفتاب بر من تابد
دیدم که معلم بدانندیش آمد
آن سایه‌گران چو ابر در پیش آمد
(همان، ص ۶۷۱، از رباعیات).

• در چکامه «این منتهی بر اهل زمین بود از آسمان...»:

ای آفتاب ملک! بسی روزها بتاب
وئی سایه خدای! بسی سالها بمان
(همان، ص ۷۳۷).

• در چکامه «شکر به شکر نهم در دهان مژده دهان» که در ستایش عظاملک جوینی است:

نه آفتاب مَصْرَت کند، نه سایه گزند
که هر چهار به هم متفق شدند ارکان
(همان، ص ۷۳۹)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

و:
به چند روز دیگر کافتاب گرم شود
مقَرّ عیش بود سایه بان و سایه بان
تو کافتاب زمینی به هیچ سایه مرو
مگر به سایه دستور پادشاه زمان
(همان، همان ص)

و:
نه تافته ست چنین آفتاب بر آفاق
نه گستریده چنین سایه بر بسط جهان
(همان، همان ص).

• در چکامه رثائی «وجود عاریتی دل درو نشاید بست...»:

گر آفتاب فروشد هنوز باکی نیست
تو را که سایه بوبکر سعد زنگی هست
(همان، ص ۷۶۰).

• در چکامه رثائی «به هیچ باغ نبود آن درخت مانندش...»:

... گر آفتاب بشد، سایه همچنان باقیست
بقای اهل حرم باد و خویش و پیوندش!
(همان، ص ۷۶۲).

• در سومین باب گلستان:

کلاه گوشه دهقان به آفتاب رسید
که سایه بر سرش انداخت چون تو سلطانی
(همان، ص ۱۰۸).

خورشید زیر سایه زلف چو شام اوست
طوبی غلام قند صنوبر خرام اوست
(همان، ص ۴۴۶، غ ۹۴).

• در چکامه «علم دولت نروز به صحرا برخاست...»:

هر کجا طلعت خورشید زخی سایه فکند
بیدلی خسته کمر بسته چو جوزا برخاست
(همان، ص ۷۰۷).

• در چکامه «أحمد الله تعالی که به ازغام حسود...» که در ستایش «شمس الدین حسین علکانی»
شروده شده است:

شمس دین، سایه اسلام، جمال الآفاق
صدر دیوان و سر خیل و سپهدار جنود
(همان، ص ۷۱۷).

با این تفصیل، باز ظنی ما مبنی بر صدق سرنویسی نامه، قوت می گیرد، و می بینیم که تراوش عباراتی چون «حق - سبحانه و تعالی - آن سایه بازحمت را که بحقیقت آفتاب جهان افروزست تا سایه و آفتاب ضدانند، از ضدان و حسودان محروس و محمی دارد!» از قلم سعدی شیرازی که سراینده

۱۱. این کلمه را گویا باید «علکانی» خواند؛ چه، بظاهر «علک» کوتاه شده «علیک» است که آن به نوبه خود مُصَغَّرِ «علی» بوده باشد و آلف و نون «علکان» هم آداب نِسْبَتِ بُنُوْت است (چنان که در: «بابکان» و مانند آن).
تفصیل را در این باره، نگر: سعدی نامه (مجله تعلیم و تربیت، س ۷، ش ۱۱ و ۱۲، بهمن و اسفند، ۱۳۱۶ ه.ش.، ص ۸۳۴ و ۸۳۵ (یادداشت علامه منتجع فقیه، محمد قزوینی - تَعَمُّدُ اللَّهِ تَعَالَى بِغُفْرَانِهِ).

آیات پیشگفته است، مُسْتَبَعَد نیست.

إِطْلَاقِ لَفْظِ «سایه» بِرِ حُكْمِ تَكْرِيرِ بَرْدَسْتِ دَرِ عِبَارَتِ «أَنْ سَايَهُ بَارِحَمَتِ» نِيز، بَا كَارِبَسْتِ هَائِي اَز قَبِيلِ «سایهٔ اسلام» - كِه الْبَتَّةُ دَرِ جَايِ خُودِ إِيْهَامِ هَمِ دَارَدَ - بِي تَنَاسُبِ نَيْسْت؛ وَ مِي دَانِيْمِ كِه يَكِي اَز مَعَانِيِ وَاژُهُ «سایه»، بِه گُواهيِ فَرَهَنگِها، هَمَانِ پادشاه وَ حُكُومَتگَرِ اسْت.

• هَر دُو بَيْتِ مَذكُورِ دَر مَتَنِ نَامِه، اَز خُودِ سَعْدِي اسْت.

«زِ نَقْشِ رُويِ تُو مَسَاطَه دَسْتِ بَارگَشِيد / كِه شَرْمِ دَاسْت كِه خُورَشِيدِ رَا بِيَا رَايِيد» اَز عَزَلِ «مَرُوبِه خُوابِ كِه خُوابِتِ زِ چَشْمِ بَرِيَايِيد / كَرْتِ مُشَاهَدَةُ خُويشِ دَرِ حَيَالِ آيِيد» اسْت كِه جُزُوبِ بَدَايِعِ شَيْخِ شِيرَازِ اسْت (نَگَر: كَلِيَّاتِ سَعْدِي، بِه إِهْتِمَامِ: مُحَمَّد عَلِي فُرُوعِي [بَا هَمْكَارِي: حَبِيبِ يَغْمَائِي]، [بَا زُجَافِ زِيرِ نَظَرِ: بَهَاءِ الدِّينِ خُرَّمْشَاهِي]، ج: ۱۵، تَهْرَان: مُؤَسَّسَةُ اِنْتِشَارَاتِ اَمِيرِ كَبِيرِ، ۱۳۸۹ هـ.ش.، ص ۵۱۳، غ ۲۸۰؛ وَ: عَزَلَهَائِي سَعْدِي، تَضْحِيحِ وَ تَوْضِيحِ [كُذَا؛ وَ لِي كِتَابِ، تَوْضِيحَاتِ نَدَارْدَ]: دَكْتَرِ غُلَامْحُسَيْنِ يُوْسُفِي، بِه إِهْتِمَامِ: دَكْتَرِ پَرُويِزِ آتَابَكِي، وَ دَسْتِيَارِي: بَانُو رُفْعَتِ صَفِي نِيَا، ج: ۱، تَهْرَان: اِنْتِشَارَاتِ سُحْنِ، ۱۳۸۵ هـ.ش.، ص ۱۹۶، غ ۴۲۱، ب ۵).

«هَر كِه رَا بَرِ سِمَاطِ^{۱۲} بِنَشِسْتِي / وَاجِبِ اَمَدِ بِه خِدْمَتَشِ بَر خَاسْت» نِيز اَز وَاِپَسِينِ حِكَايَتِ بَابِ سُوْمِ گُلِسْتَانِ بِي خِرَازِ اوسْت (نَگَر: كَلِيَّاتِ سَعْدِي، بِه إِهْتِمَامِ: مُحَمَّد عَلِي فُرُوعِي [بَا هَمْكَارِي: حَبِيبِ يَغْمَائِي]، [بَا زُجَافِ زِيرِ نَظَرِ: بَهَاءِ الدِّينِ خُرَّمْشَاهِي]، ج: ۱۵، تَهْرَان: مُؤَسَّسَةُ اِنْتِشَارَاتِ اَمِيرِ كَبِيرِ، ۱۳۸۹ هـ.ش.، ص ۱۲۰؛ وَ: گُلِسْتَانِ سَعْدِي، تَضْحِيحِ وَ تَوْضِيحِ: دَكْتَرِ غُلَامْحُسَيْنِ يُوْسُفِي، ج: ۱۰، تَهْرَان: شَرِكَتِ سِهَامِي اِنْتِشَارَاتِ خُوازِزَمِي، ۱۳۹۱ هـ.ش.، ص ۱۲۶ - بَا نُوْبِيْسِ «بَسَاطِ»، بِه جَايِ «سِمَاطِ» كِه نُوْبِيْسِ شُمَارِ چَشْمِگِيرِي اَز نُسْخِ اسْت.).

اِنْدِرَاجِ اَيْنِ دُو بَيْتِ بَدِيْنِ رِيخْتِ وَ بَا اَيْنِ فَاصِلَةُ اَنْدَكِ دَرِ اَيْنِ نَامُهُ كُوتَاه، بَازِ نِيَكِ سَازگَارِسْتِ بَا اَنِ پِنْدَاسْتِ كِه مُنْشِي اَيْنِ وَجِيْزِه، شَيْخِ شِيرَازِ بَاشْد؛ چُنَانِ كِه دَرِ سَرِ نُوْبِيْسِ نَامِه نِيزِ تَضْرِيحِ رَفْتِه اسْت.

• نُوْبِيْسَنْدُهُ نَامِه، عَلِي الرِّثْمِ، شَرَطِ اَدَبِ وَ خُضُوعِ وَ تَوَاضِعِ رَا نِسَبَتِ بِه مُخَاطَبِ مُقْتَدِرِ بُلُنْدِپَايَه خُويشِ بِه جَا مِي اُورْد؛ لِيَكِ دَرِ اَيْنِ اِظْهَارِ خُضُوعِ دَرِ بَرَابَرِ مَرْدِ دِيُوَانَسَالارِ مُتَنَفِّذِ وَ جِهَانْدَارِ فَرْمَانزَوَائِي چُونِ صَاِحِبِ دِيُوَانِ جُوْنِي، اَنْدَازِه نِيْگَاهِ مِي دَارْد، وَ خُلَاصَه - بِه مِثَالِي كِه خُودِ سَعْدِي دَرِ تَعْرِِيضِ بِه ظَهِيْرِ فَارِيَابِي فَرْمُودِه اسْت^{۱۳} - «ئُهُ كُرْسِي اَسْمَانِ رَا زِيرِ پَايِ قِرْلِ اَرْسَلَانِ نَمِي نَهْد». ... اَيْنِ اِظْهَارِ خُضُوعِ دَرِ عَيْنِ اَنْدَازِه نِيْگَاهِ دَاسْتِن، بَا طَرِيْقَةُ سَعْدِي دَرِ مَدْحِ وَ تَنَائِي اَرْبَابِ اِقْتِدَارِ وَ زِمَامَدَارَانِ رُوزگَارِ نِيَكِ مُتَلَايِمِ اسْت.

۱۲. سِمَاط: سُفْرِه، دَسْتَارِخُوان.

۱۳. نَگَر: بُوْسْتَانِ سَعْدِي (سَعْدِي نَامِه)، تَضْحِيحِ وَ تَوْضِيحِ: دَكْتَرِ غُلَامْحُسَيْنِ يُوْسُفِي، ج: ۱۱، تَهْرَان: شَرِكَتِ سِهَامِي اِنْتِشَارَاتِ خُوازِزَمِي، ۱۳۹۲ هـ.ش.، ص ۴۰ - ب ۱۹۶ وَ ۱۹۷ - وَ ص ۲۲۵.

شیوه «بی تعارف» یا دقیق‌تر بگویم: شیوه «کم تعارف» سعدی در مواجهه با زبردستان و خداندان ملوک، چیزی است که از روزگار خود وی، از بعضی تیزبینان زمانه جلب نظر کرده بود. از همین روی نیز بود که قریب به همان روزگاران نوشتند: «... درین وقت که مائیم علما و مشایخ روزگار چنین نصایح [که سعدی با سلطان زمان می‌گفته] با بقالی و قصابی نتوانند گفت؛ لاجرم روزگار بدین نسق است که می‌بینی!...» (کلیات سعدی، به اهتمام: محمد علی فروغی [با همکاری: حبیب یغمائی]، [با چاپ زیر نظر: بهاء الدین خورشاهی]، ج: ۱۵، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۹ ه.ش.، ص ۹۲).

وقتی هم که می‌گوییم: «کم تعارفی»، از مقوله‌ای نسبی سخن می‌گوییم... مقصود بنده هرگز این نیست که شیخ سعدی مدح و ثنای زورمندان دوران و متغلبان زمان نمی‌گفته، یا اگر می‌گفته سر مویی از بیان واقعیات عینی و عینیات واقعی تخطی نمی‌کرده و از مبالغت و اغراقی که چاشنی متاع مدیحه و ثنا است - بل: مدح و ثنای شاعرانه بدون آن بی‌معناست، هیچ بهره نمی‌جسته است... برخی در باب اجتناب سعدی از مداحی افراطی، سخنانی در نوع خود بافراط گفته‌اند و خیال کرده یا لاف این خیال را به دیگران القاء کرده‌اند که سعدی تنها و تنها اندر زکوی بی‌محابای زورمندان بوده است و گرد مدح و ثنای ایشان نمی‌گشته و فقط و فقط باران نصایح تلخ و انتقادات کوبنده را بر سر و روی ایشان می‌بارانیده است... منظور من، هرگز هم آوازی با اینگونه برداشت‌ها نیست... مقصودم همین است و بس که سعدی در مداحی و مدیحه‌گویی تا جمیع غایات معمول و متصور در آن روزگاران پیش نمی‌رفته است و همه چیز را به مدح مطامع مداحانه نمی‌برده است و لازمه مدح زورمندان زمان و مستولیان بر سریر حکمرانی را آلودن زبان به هرگونه یاوه و گزافه بی‌تمیزانه نفرت‌انگیزی که خوشایند ایشان باشد، نمی‌دانسته و - برخلاف بعضی دیگر مدیحه‌سرایان فرهنگ ما - نمی‌خواسته است تا به هر حیلۀ ممکن در دل ایشان راهی بجوید... همین!... که البته چیز کمی هم نیست!... این که مدح خداندگان جاه، تا آنجا که می‌تواند خویشتن را به آنچه اقبال لاهوری «خوی غلامی» می‌نامد متصف سازد و در برابر دیگران از سگان فرورتر نیارد^{۱۴}، فضیلتی است بزرگ و سعادت‌تی که جز نوادری از نواغ بشر را دست نمی‌دهد.

شیوه غالب بر ذهن و زبان سعدی در مواجهه با اصحاب جشمت و جاه و مدیحه‌سرایان ایشان، اندازه نگاه داشتن است و مدیحه را به سوی اندرز و انذار سوق دادن است. البته گاه نیز سر رشته را از کف داده است و روی و سوی سخنش مانند غالب شعرای مشتغل بدین عوالم شده؛ لیک پنداست بنای او بر آن بوده است که تقاضا را از تملق دور سازد و ستایش را به نصیحت نزدیک گرداند؛ زین روی، پاره‌ای از مدایحی که وی سروده است یا آنچه در نصیحت زمامداران نوشته، رنگ و بوی نامه‌های

۱۴. اقبال در پیام مشرق می‌فرمود:

گوهری داشت ولی نذر قباد و جَم کرد
من ندیدم که سگی پیش سگی سر خم کرد!

آدم از بی‌بصری بندگی آدم کرد
یعنی از "خوی غلامی" ز سگان خوارتر است

اخوانی دارند، و در حق گوییِ مُشْفِقانه و احياناً ملامتگرانه، از گستاخی و بی‌پروائی نیز تهی نیستند.^{۱۵}

الْعَرَضُ، باورپذیر است که شیوه سخن‌گویی سعدی با صاحب دیوان، در نامه‌ای از این دست، همین باشد که در این مکتوب دیدیم و خواندیم... چه بسا اگر دیگرانی نویسنده این نامه بودند، نُعوت و ألقاب بیشتر و تعابیر چابک‌سازانه چرب‌تر و پرملاط‌تری به نافِ مخاطب / ممدوح والامقام می‌بستند... شعر و نامه و چه‌ها که مخاطب آن اربابِ اِقتدار باشند، از عالمان و صوفیان و بلندآوازان پیشین، بسیار بر جای مانده است و لابد دیده‌اید در بعضی آن گفته‌ها و نوشته‌ها، چه خبرهاست!

*

سعدیا! بسیارگفتن غم‌ضایع کردنت
وقتِ عذراوردنت استغفر الله العظیم!

(غزلهای سعدی، تصحیح یوسفی، ج: ۱، ۱۳۸۵ هـ.ش، ص ۱۴۲).

کوتاه سخن، این که:

جُنْگِ لالا اسماعیل، از برای شناختِ زوایای تاریخ و فرهنگ ایران در دوران حیاتِ شیخ بزرگوار سعدی، منبعِ کهنه‌مهم و معتبری است، و از برای چنان ائتساب‌ها که در سرنویس آن نامه دیده می‌شود، فی‌الجمله قابلِ اِغْتِماد... عِجَالَةً هَم دَلیلی به نظر نمی‌آید تا به واسطه آن تردید کنیم در صحتِ ائتسابِ نامه‌ای که این جُنْگِ آن را ریخته‌خامه شیخ شیراز قلم می‌دهد و مخاطبش را شمس‌الدین صاحب دیوان می‌شناساند... در مقابل، قرائنی هست که بتوان بر بُنیاد آنها، گمان به دُستی این نسبت را نیرومندتر گردانید؛ وَاللَّهِ أَعْلَمُ بِحَقَائِقِ الْأُمُور.

اَضْفَهان مینویشان / ۱۴۰۰ هـ.ش.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱۵. دربارهٔ مداحی و مدیحه‌سرایی در ادب فارسی و مذهب مختار سعدی شیرازی در این باب، نگر: از دیروز تا امروز (مجموعه مقاله‌ها)، سید جعفر شهیدی، ج: ۱، تهران: نشر قطره، ۱۳۷۲ هـ.ش، صص ۳۴۵ - ۳۵۲ و ۳۶۹ - ۳۹۳ و ۳۹۹ - ۴۱۰؛ با کاروان خله، دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، ج: ۳، تهران: سازمان چاپ و انتشارات جاویدان، ۱۳۵۵ هـ.ش، صص ۲۳۲ و ۲۳۳ و ۲۴۱ و ۲۴۲ و ۲۴۵؛ مدح، داغ ننگ بر سیمای ادب فارسی (بررسی انتقادی و تحلیلی از علل مدیحه‌سرایی شاعران ایرانی)، دکتر نادر وزین‌پور، ج: ۱، تهران: انتشارات معین، ۱۳۷۴ هـ.ش، بویزه صص ۳۹ و ۱۰۲ - ۱۰۶ و ۱۹۷ و ۱۹۸.